

ИСЛАМ МЕНЕН КЫРГЫЗ МАДАНИЯТЫ

ХУ ЖЕНХУА *

Кыргыз улуту дүйнөдөгү байыркы улуттардын бири болуп, өзүнүн узун тарыхы жана шаңдуу маданиятына ээ. Бул жөнүндө эки миң эки жүз жылдан мурда эле кытай тарыхый китептеринде алда качан жаза баштаган. Кыргыз улуту тарыхта белгилүү табигый жана коомдук жагдайлардын астында окшобой турган динге ишенип келген. Мисалы, шаманизм, буддизм, ислам.

Кытай тарыхый китеп «ЖАҢЫ ТАҢНАМА» да Энесей дарыясынын боюндагы кыргыздар шаманизмге ишенип, бакшыны «ГАМ» деп атагандыгын жазган. Азыр Кытай Түндүк Синжянда Дөрбөлжүндөгү кыргыздар жана Хыйлунжяндагы кыргыздар буддизмге, демек лама динине ишенет. Бирок бүтүн дүйнөдөгү кыргыздардын көпчүлүгү ислам динине ишенет.

Мейли кайсы дин болбосун, алар баары өзүнүн теориясы, түзүм – дөрү, салт – санаалары бар. Мындан башка, дин белгилүү улуттардын тарыхы, этнографиясы, фольклору, адабияты менен байланыштуу. Буларды бүтүндөй диний маданияттын ичине алат. Диний маданият узун мезгилде ошол динге ишенген улуттардын ар жагына күчтүү таасир жеткизет. Кээ бир таасирлер ошол улуттардын маданиятынын катарына кирип, акырында ичинде сиңирилип, ошол улуттун маданияты болуп калат.

Кыргыздар өзбектер, уйгурларга караганда ислам динине кийи – нирээк ишенген окшойт. Алар өзбектер, уйгурлардын таасири менен ислам динине ишене баштаган. Ошондой болгон болсо дагы, ислам дини кыргыз маданиятына жеткизген таасири аз эмес. Муну туура анализ кылуубуз тийиш. Анткени ислам дини жалгыз гана дүйнөдөгү бир миң үч жүз миллион калк ишене турган бир дин болуп калбастан, балким ал да адамзаттын бир түрдүү идеологиясы жана маданият системасы болуп эсептелет. Ислам дини аркылуу араптар жана

* Проф.Др., Пекин Улуттук Азчылыктар университетити, Кытай Эл Республикасы.

фарсилердин бай жана көркөм маданияттарын да кабыл кылган.

Ислам динин кыргыз маданиятына жеткизген таасири ар тарапта. Мен бул макаламда жалгыз гана гуманитардык жана этнографиялык жактан мисалдарды көрсөтөйүн!

Биринчи, тил жагынан көрөлү!

Кыргыз тилинде көптөгөн арабча сөз бар. Мисалы, аалам, аалым, аба, абал, адабият, адабий, адам, адеп, адил, аажы, акыйкат, албетте, алиппе, амал, аман, аманат, араба, арал, арам, аскер, ашык, балаа, барак, вали, газал, дин, дуба, дүйнө, жарыя, жарыян, заман, зулум, илим, кесип, лайык, мажлис, мазак, макал, макала, маселе, милдет, мугалим, мунайым, мүлк, натыйжа, нур, окуя, пайда, салам, саламат, таалай, тамам, тоос, чара, шакирт, шекил, ысым, кабар... ж.б.

Кыргыз тилинде жана көптөгөн фарсча сөз да бар. Мисалы, абат, абдан, ажыдаар, айнек, акын, анар, ар, арзан, асман, баа, бадам, базар, бак, бакыт, балит, барабар, барча, беде, бейшенби, даана, дарт, дарыя, дастан, дасторкон, дос, дурус, душман, дүкөн, дүйшөнбү, жаан, жан, жеке, жыныс, замбирек, зер, зор, кээ, кез, кем, камкор, калем, кас, кеп, карнай, килем, көөнө, күмбөз, көчө, майдан, мөмө, мөөнөт, наам, намаз, намыс, өнөр, пайгамбар, паракор, пахта, пери, парда, пияз, сабиз, саз, самса, сая, саякат, таза, тараза, терезе, тозок, топу, устаз, үмүт, үрп – адат, чатыр, чырак, чынар, чаршамба, шейшенби, шаар, ширин, ылай, капа, кор, кыял, кыянат... ж.б.

Бул арапча, фарсча сөздөр кыргыз тилине киргенде кыргыз тилинин ички өнүктүрүү эрежелерине моюн сунуп кыргызчалаш – тырылды жана кыргыз тилинин лексикасын көп байытты. Тарыхта кыргыз улуту ислам динине ишенбеген болгон болсо, мындай сөздөр тилинде болбойт эле.

Экинчи, жазуу жагынан көрөлү! Мисалы,

Кыргыздар ислам динине ишенгенден кийин «Куран» окуу менен бирге турмушта арапча тамгалар (Чагатай тамгалары) менен өзүнүн тилин жаза баштады. Азыр архив болуп калган көп кыргызча өжөттөр жана он тогузунчу кылымда ырчылардан, манасчылардан жазып алгандар баары чагатай жазуусунда. Октябрь Революциясынан соң бир миң тогуз жүз жыйырма төртүнчү жылы Ташкентте тарыхта тунгуч иретте басылган Эшеналы Арабай уулу тарабынан түзүлгөн «Кыргыз алиппеси» жана «Эркин Тоо» газетасы баары арапча тамгалар менен чыгарылган. Арапча тамгалар тарыхта кыргыз улутунун маданиятын өнүктүрүүдө көп рол ойногон.

Биздин Кытайда, тарыхта Сиздерге окшош эле чагатай тамгалары жана Эшеналы Арабай уулунун түзгөн кыргызча тамгалары турмушта иштетилген. Кытай Эл Республикасы курулгандан кийин гана Кытай Компартиясы менен Эл Өкмөтү Кытайдагы кыргыздардын жазуусу маселесине көңүл көп бурган. Бир миң тогуз жүз элүү төртүнчү жылы

арапча тамгалар негизделип, Кытайдагы кыргыздардын калыпташтырылган (нормалаштырылган) жазуусу бардыкка келтирилди. Азыр бизде «Кызыл Суу» газетасы, «Тил менен котормо» жана «Синжян кыргыз адабияты» деген эки журнал, дагы Кызыл Суу Кыргызча Басмасы бар. Кыргыз орто жана башталгыч мектептеринде баары кыргыз тили, кыргыз арапча жазуусу менен сабак беришет. Данктуу манасчы Жусуп Мамай уулу аксакалдын айткан «Манас»тын да, атактуу жазуучу Чынгыз Айтматовдун чыгармаларын да ошол жазуу менен бастырганбыз.

Үчүнчү, адабият жагынан көрөлү!

Кыргыздардын арасында узун тарыхтан тартып, кең көлөмдө таралып келген дүйнө боюнча өтө атактуу эпос «Манас» болсо, ислам динине каирбестен мурун бардыкка келген. Бирок анын тукумдан тукумга таралган жарыясында ислам динине киргенден кийинки кээ бир таасирлери да киргизилди. Анткени манасчы мусулман болгондугунан, ал «Манасты» айтканда исламдын таасирин көрсөтпөй мүмкүн эмес! Мисалы,

Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча бир миң тогуз жүз сексен экинчи жылы «Кыргызстан басмасы» тарабынан басылган «Манас»тын төртүнчү томунун үч жүз элүү экинчи бетинде мындай жазылган: «Манас»тын ажыга кеткендигин калмак кытайлар угуп, андан өчүн алыш үчүн чабуул жасоого даярданат». «Биздин Кытайда эки миң үчүнчү жылы Кызыл Суу Кыргызча Басмасы жаңыдан чыгарган Эшмат Мамбетжусуп уулунун айткан варианты «Семетей»дин жыйырма сегизинчи бетинде да «Намаз бешим маалда», «Намаз шам болуп келгенде» сыяктуу сөздөр бар. Биздин данктуу манасчы Жусуп Мамай уулунун айткан вариантында исламдын таасири да бар.

Орто Азияда жана Батыш Азияда кең таралган «Насирдин Апенди» жана «Миң бир түн» катарлуу оозеки адабий чыгармалар да ислам дининин таралганга ээрчип таралгансыйт.

Жазма адабият да ушундай экен!

Мисалы бир миң тогуз жүз он биринчи жылы Казанда басылган «Кыса и Зилзала» деген китептин башында «Бисмин алла алрахман алрахим» жана «Абал сөзүм «Бисмин Алла» деген сөздөр менен башталат. Ал кезде бул жазуучулардын бир деме жазыштын формасы болуп калган.

Төртүнчү, этнография жагынан көрөлү!

Кыргыздар ислам динине ишенгенден кийин турмуштун ар тарабына таасирленип, үрп-адаттарда мусулманча болду. Бала туулгандан кийин аксакал киши же акундары үйгө чакырып мусулманча ат коюлат. Төмөндөгү аттар мусулмандар көп колдонгон. Мисалы, эркек балага Аалы, Абаз, Абакир, Абдыкадыр, Абдылда, Айса, Аман, Асан, Бакир, Бакыт, Дабыт, Жума, Жусуп, Жүсүп Муса, Сулайман, Султан,

Тайыр, Керим .. ж.б. аттар коюп берип, кыз балага Айша, Анар, Батма, Бермет, Жамал, Жумагүл, Зейнеп, Нургүл, Нисакан, Перизат, Саламат, Мария, Фатима, Таажгүл, Шарамат, Гүлхан ... ж.б. аттар коюп берет.

Эркек бала беш алты жашка жеткенде ата энеси ага сүнөт той өткөзөт. Чоңойгондон соң той болгондо, дагы имам же акунду чакырып ыжаб (нике) окутат. Адам өлгөндө имам же акунду чакырып жаназа окутуу жерге көмөт. Менче, турмуштагы «палоо», «нан» сыяктуу тамакты жеш, «топу» кийиш катарлуу адаттар баары ислам динине ишенгенден соң пайда болгон.

Акырында, менин көз карашымды кайта – кайта айтмакчымын. Менче, ислам дини жалгыз гана бир түрдүү ишеним болуп калбастан, ал дагы адамзаттын бир түрдүү идеологиясы жана дүйнөдөгү бир түрдүү маданият системасы болот. Ошону үчүн тарыхта же азыр ага ишенген же ишенип жаткан улуттар ислам дини өз улутунун маданиятына кандай таасирлери жеткизгендигин изилдөөгө тийиш. Демек ислам кыргыз улутунун маданиятынын өнүгүүсүндө кандай рол ойногондугун изилдөөбүз тийиш.